

Η συναισθηματική κατάσταση σε κλινικό πληθυσμό παιδιών και εφήβων κατά τη διάρκεια των περιοριστικών μέτρων του Μαρτίου 2020

*Κωνσταντίνα Μαγκλάρα, Γιαννοπούλου Ι., Κώτσης Κ.,
Γρηγοριάδου Α., Κούλλουρου Ι., Λαδοπούλου Κ.,
Σερντάρη Α., Τσαλαμανιός Ε., Πρίφτης Δ., Ντακόλια Χ.,
Στριγγάρης Α., Λαζαράτου Ε.*

Α΄ Ψυχιατρική Κλινική ΕΚΠΑ, Αιγινήτειο Νοσοκομείο

Οι επιπτώσεις της Πανδημίας COVID-19 στην ψυχική υγεία των παιδιών & των εφήβων:
Έρευνα και Καλές Πρακτικές
Αθήνα, 07.05.2022

Δεν έχω κάποια σύγκρουση συμφερόντων να δηλώσω σε σχέση με την παρούσα παρουσίαση.

Όλες οι παιδικές ζωγραφιές από το:

DW drawing competition: The pandemic as seen through the eyes of children

<https://www.dw.com/en/covid-19-children-drawing/g-57688207>

Αρχική φάση πανδημίας

- Στον παιδιατρικό πληθυσμό: η συχνότητα & η βαρύτητα της νόσησης από τον ιό COVID-19 χαμηλότερη συγκριτικά με τον πληθυσμό των ενηλίκων (Castagnoli et al, 2020).

- Πολλές οι ενδείξεις για σημαντική επίπτωση στην ψυχική υγεία παιδιών και εφήβων στον γενικό πληθυσμό.

1^ο κύμα πανδημίας

- Μελέτες εντός & εκτός Ευρώπης: αυξημένα ποσοστά άγχους, κατάθλιψης, ψυχολογικής δυσφορίας, μοναξιάς και προβλημάτων συμπεριφοράς στον γενικό πληθυσμό (Orgilés et al, 2020; Duan, 2020; Ellis et al, 2020; Xie et al. 2020; Zhou et al, 2020)
- Αυξημένη επίπτωση στις πιο ευάλωτες ομάδες παιδιών και εφήβων, π.χ. χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, ανήλικοι πρόσφυγες κτλ. (Ravens-Sieberer et al, 2020)
- Μελέτη “*CRISIS Initiative*”: Σε δείγμα γονέων από Η.Β. και Η.Π.Α. προϋπάρχουσες συναισθηματικές δυσκολίες, αντίληψη κινδύνου COVID και αλλαγές στην ζωή συσχετίστηκαν με συναισθηματικές δυσκολίες των παιδιών κατά την διάρκεια της πανδημίας (Nikolaidis et al, 2020).

Προϋπάρχουσες ψυχιατρικές δ/χές

- Επιστημονική κοινότητα: Διατυπώνονται σοβαρές ανησυχίες για τα παιδιά και εφήβους με προηγούμενο ψυχιατρικό ιστορικό.
- Αναμένεται ότι παιδιά και έφηβοι με προ-ϋπάρχουσες ψυχιατρικές και αναπτυξιακές δ/χές θα επηρεαστούν δυσανάλογα από την πανδημία και τα περιοριστικά μέτρα (Fegert et al, 2020).

Αντικρουόμενες ενδείξεις

- Επίδραση φύλου: Κάποιες μελέτες καταδεικνύουν σοβαρότερη επίδραση στα κορίτσια, άλλες καμία διαφορά φύλου (Ravens-Sieberer et al, 2020; Xie et al, 2020).
- Επίδραση της ηλικίας: Κάποιες μελέτες δείχνουν μεγαλύτερες δυσκολίες μεταξύ των εφήβων, άλλες μεταξύ παιδιών μικρότερης ηλικίας (Liu et al., 2020; Ravens-Sieberer et al, 2020;)
- Διαχρονικές μελέτες με δεδομένα πριν και μετά την έναρξη της πανδημίας: επίσης μικτά ευρήματα (Bouter et al, 2021; Penner et al, 2021).

Νέοι με ψυχιατρικό ιστορικό

- Μελέτη σε κλινικό δείγμα κοινοτικού κέντρου (Βαρκελώνη): χωρίς σημαντικές διαφορές στα περισσότερα ψυχολογικά συμπτώματα πριν & μετά την πανδημία, εκτός από δυσκολίες συγκέντρωσης, κόπωση, ευερεθιστότητα & χρήση ηλεκτρονικών συσκευών (Lopez-Serrano et al., 2021)
- Παρόμοια αποτελέσματα και σε άλλες μελέτες (ΗΠΑ, Ολλανδία) σε μικτά δείγματα παιδιών & εφήβων με ψυχιατρικές διαταραχές πριν την πανδημία (Penner et al, 2021; Bouter et al, 2021)

Ωστόσο...

- Άλλες μελέτες παρουσίασαν σημαντική επίπτωση της πανδημίας σε παιδιά & εφήβους με προϋπάρχουσες δ/χες
- Καναδική μελέτη σε δείγμα με και χωρίς ψυχιατρικό ιστορικό: επιδείνωση ψυχολογικών συμπτωμάτων σε όλο το δείγμα, με τα ποσοστά να είναι μεγαλύτερα μεταξύ των νέων με προϋπάρχον ιστορικό (Cost et al, 2021)

Μελέτες σε συγκεκριμένες δ/χές

- Επίσης αντικρουόμενα ευρήματα

Αυτισμός

- Αρχικές μελέτες: επιδείνωση προβλημάτων συμπεριφοράς και συννοσηρών ψυχιατρικών διαταραχών (Amorim et al, 2020; Colizzi et al, 2020)
- Στη συνέχεια: Μικτή εικόνα – π.χ. επιδείνωση καταθλιπτικών και βελτίωση αγχωδών συμπτωμάτων (Vasa, 2021)
- Σημαντική η επίδραση της γονεϊκής στάσης

Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής - Υπερκινητικότητας

- Άλλες μελέτες εμφανίζουν επιδείνωση όλων των συμπτωμάτων (Zhang, 2020), ενώ άλλες επιβεβαιώνουν σημαντική βελτίωση μιας σειράς συμπτωμάτων, όπως άγχος και προβλήματα σχετιζόμενα με το σχολείο (Bobo, 2021) .
- Σημαντικά ζητήματα σε αυτήν την υπο-ομάδα η τηλε-εκπαίδευση και η φαρμακοθεραπεία, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις 1ης διάγνωσης (Stein, 2021).

Οι δικές μας ερευνητικές προσπάθειες

Coronavirus Health and Impact
Survey (CRISIS) Initiative

Μελέτη
“Hellenic cOvid-19 imPact survEy
(HOPE)”

Ερευνητική ομάδα

- Λαζαράτου Ε. & Στριγγάρης Α.
- Γιαννοπούλου Ι., Κώτσης Κ., Μαγκλάρα Κ., Τσαλαμανιός Ε., Γρηγοριάδου Α., Λαδοπούλου Κ., Κούλλουρου Ι., Σερντάρη Α., Πρίφτης Δ., Ντακόλια Χ.
- **HOPE Consortium:** Βάλβη Ε., Βασσαρά Β., Λαγάκου Ε., Μαμάκη Ε., Νέου Ε., Πολάκη Ο., Τριανταφύλλου Γ.

Μεθοδολογία

- **Δείγμα:**

Όλα τα παιδιά και οι έφηβοι που παραπέμφθηκαν σε 9 υπηρεσίες ψυχικής υγείας παιδιών & εφήβων στην Ελλάδα από 01/03/2019 έως 01/03/2020

- Ανώνυμη & εθελοντική συμμετοχή
- Έγκριση από την Επιστημονική Επιτροπή κάθε νοσοκομείου
- Πληροφοριοδότες: Γονείς/ φροντιστές (ένας για κάθε παιδί ή έφηβο)

Παρόν δείγμα

- Συλλογή μεταξύ 08/05 – 01/06/2020
- 738 γονείς /839 γονείς που προσκλήθηκαν → Συμμετοχή: 88% συμμετοχή

Συμμετέχουσες υπηρεσίες

- Υπηρεσία Παιδιών και Εφήβων , Κέντρο Κοινωνικής Ψυχικής Υγιεινής Βύρωνα-Καισαριανής, Α΄ Ψυχιατρική Κλινική ΕΚΠΑ, Αιγινήτειο Νοσοκομείο
- Β' Ψυχιατρική Κλινική ΕΚΠΑ, Π.Γ.Ν. «Αττικόν»
- Κοινωνικό Κέντρο Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Εφήβων, Ψυχιατρική Κλινική Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
- Τμήμα Ψυχιατρικής Παιδιών και Εφήβων, Γ. Ν. "Ασκληπιείο" Βούλας
- Ελληνικό Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών
- Κοινωνικό Κέντρο Ψυχικής Υγείας Παιδιών και Εφήβων Αθηνών, Νοσοκομείο Παίδων Αθηνών "Παν. & Αγλ. Κυριακού"
- Παιδοψυχιατρική Κλινική Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Π.Γ.Ν. Αλεξανδρούπολης & Ιατροπαιδαγωγικό Κέντρο ΠΓΝΑ
- Ιατροπαιδαγωγική Υπηρεσία Κέντρου Ψυχικής Υγείας, Γενικού Νοσοκομείου Ιωαννίνων «Γ. Χατζηκώστα»

Μεταβλητές

- Ηλικία, φύλο, εθνικότητα, τόπος διαμονής, ασφάλιση υγείας, εκπαιδευτικό επίπεδο γονέων
- Πιθανή έκθεση σε COVID-19, εργαζόμενος γονέας κατά την πανδημία, επιπτώσεις της πανδημίας στην οικογένεια (π.χ. νοσηλεία, απώλεια εργασίας κτλ.), θετικές επιδράσεις περιοριστικών μέτρων

Δείκτες

(τελευταίες 2 εβδομάδες & 3 μήνες πριν)

- **Δείκτης «συμπτωμάτων» (*mood states*)** τις τελευταίες 2 εβδομάδες & 3 μήνες πριν:
10 πεδία από το «μοντέλο του συναισθήματος» (“*circumplex model of affect*”) χρησιμοποιήθηκαν για την μέτρηση ψυχολογικών συμπτωμάτων
- **Δείκτης «συμπεριφορών καθημερινής ζωής» (*Daily behaviors*)** τις τελευταίες 2 εβδομάδες και 3 μήνες πριν:
Ύπνος (διάρκεια και ώρα κατάκλισης), άσκηση, χρόνος που δαπανήθηκε εκτός σπιτιού, διάρκεια χρήσης ηλεκτρονικών μέσων (μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ηλ. παιχνίδια, TV)

Δείκτες (τελευταίες 2 εβδομάδες)

- *Αλλαγές στην ζωή (Life changes) κατά τις τελευταίες 2 εβδομάδες:*

Σημαντικές αλλαγές στην καθημερινή ζωή, όπως στις κοινωνικές επαφές, στις οικογενειακές σχέσεις, στις συνθήκες διαβίωσης, καθώς και το σχετιζόμενο στρες

Διαγνωστικές κατηγορίες

1. Δ/χές εσωτερίκευσης: F30, F32, F33, F34, F39, F40, F41, F42, F43, F45, F50, F63, F93, F94, F98.5, F98.9
2. Εξωτερικευμένες δ/χές: F90, F91
3. Διάχυτες αναπτυξιακές δ/χές: F84
4. Ειδικές αναπτυξιακές δ/χές: F80, F81, F82, F83
5. Μικτές δ/χές εσωτερίκευσης & εξωτερίκευσης: F92, F95, F98.9
6. Νοητική υστέρηση: F70, F71, F72

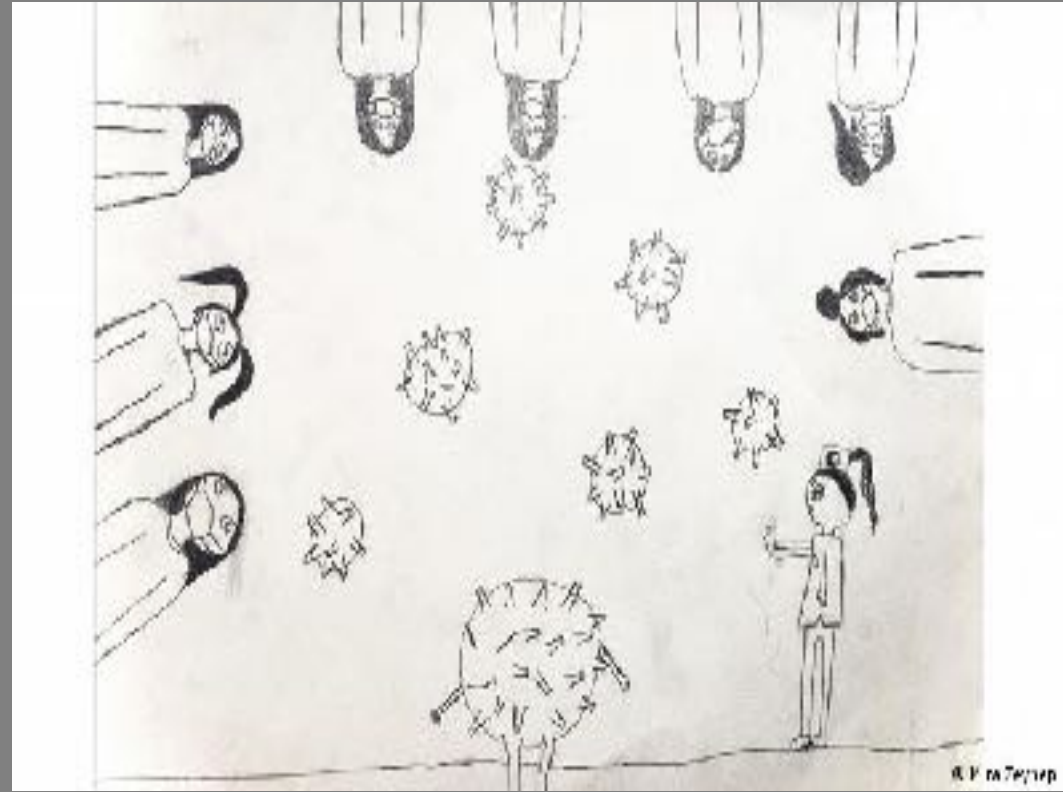
Βασική υπόθεση

- Επιδείνωση των συμπτωμάτων κατά τις τελευταίες 2 εβδομάδες σε σχέση με 3 μήνες πριν την πανδημία.
- Επιδείνωση στις καθημερινές συμπεριφορές κατά τις τελευταίες 2 εβδομάδες σε σχέση με 3 μήνες πριν την πανδημία.

Αποτελέσματα

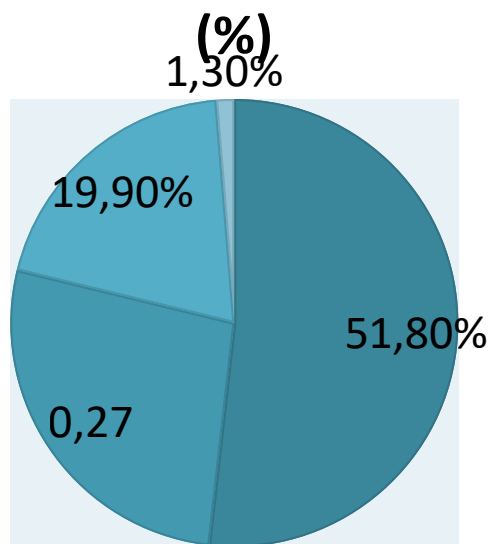
ΔΕΙΓΜΑ:

- **N=738 γονείς**
- 63,1% αγόρια
- Μέση ηλικία: 10,7 έτη
- 98,2% ελληνικής καταγωγής
- 79,7%: ως πληροφοριοδότης η μητέρα

Δημογραφικά στοιχεία

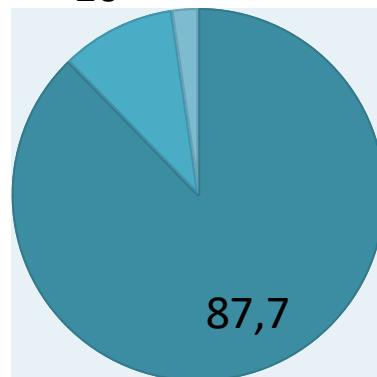
Τόπος διαμονής

- Μεγάλη πόλη
- Προάστια πόλης
- Μικρή πόλη / χωριό/ νησί
- Αγροτική περιοχή

Ασφάλιση

υγείας (%)

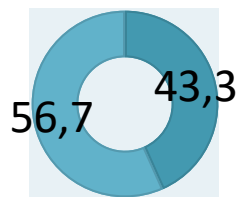

- ΕΟΠΥΥ / Στρατού
- Ιδιωτική/ Άλλη
- Ανασφάλιστος

Εργ

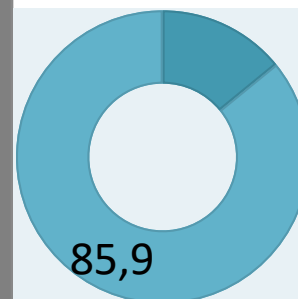
έων κατά την πανδημία

Εργαζόμενος
γονέας
στην
πανδημία (%)

● Ναι ● Όχι

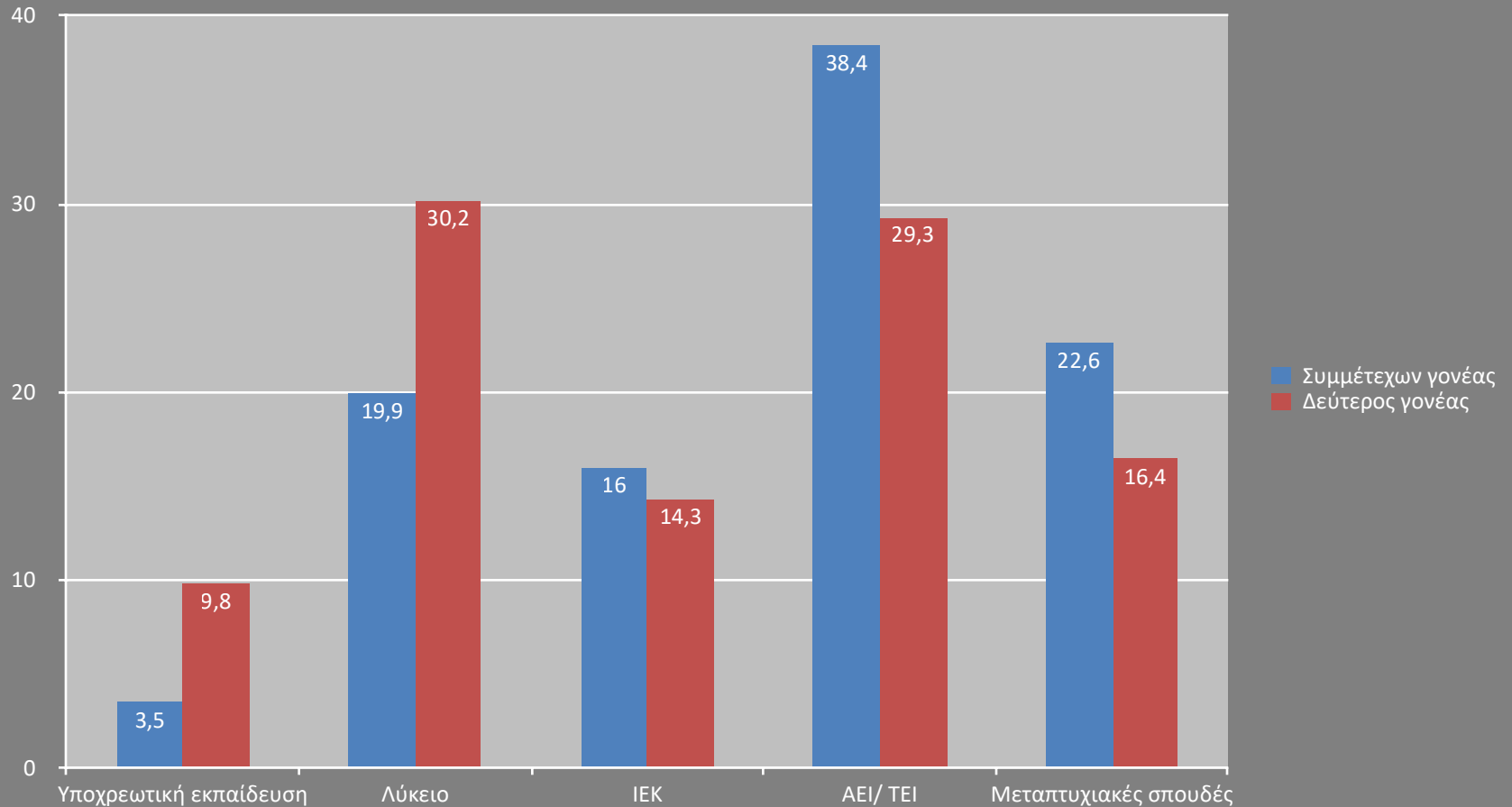
Εργαζόμενο
ς γονέας σε
υπηρεσία
COVID-19
(%)

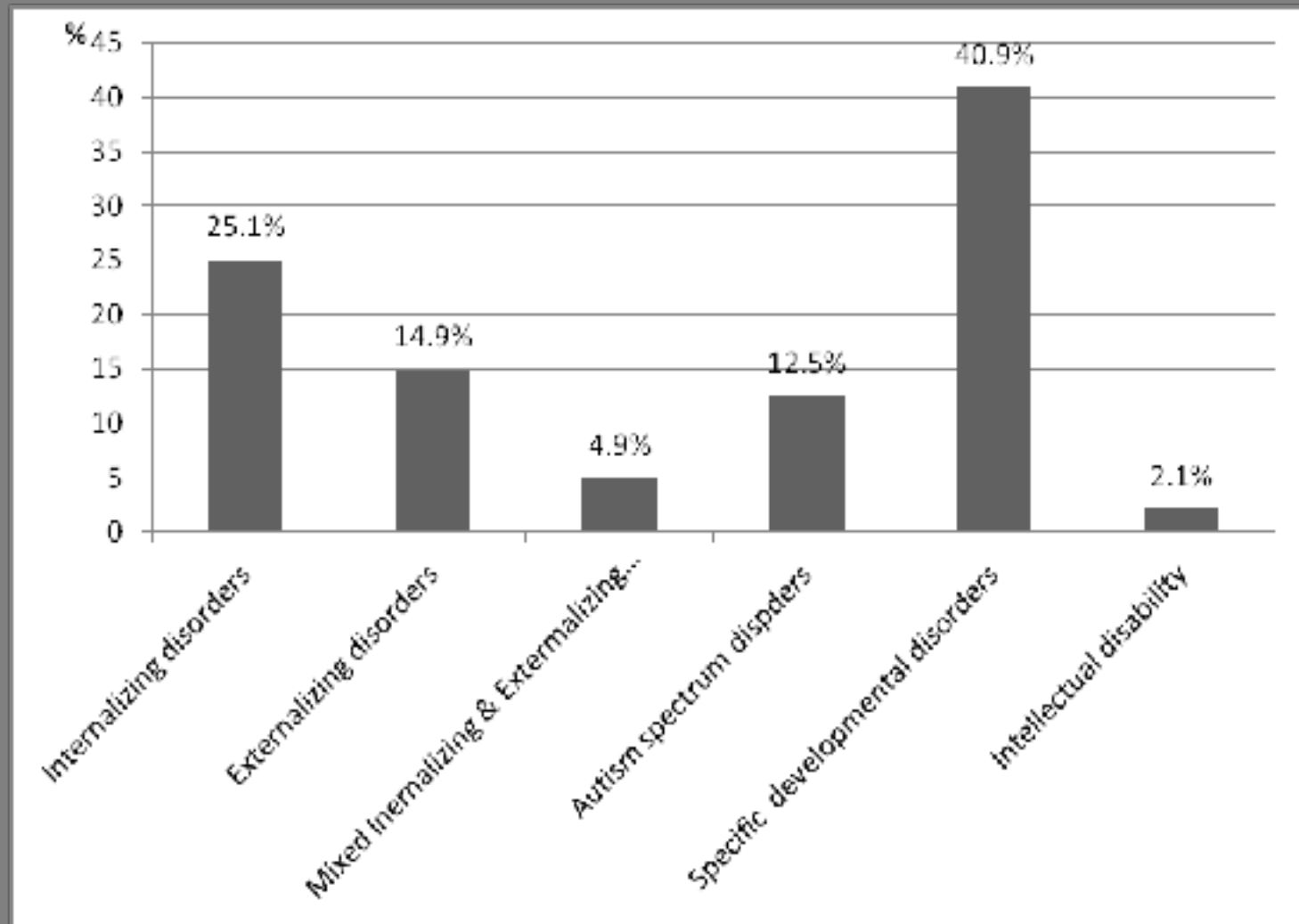
● Ναι
● Όχι

5.1%: έχασαν την εργασία τους
10.9%: δυσκολεύονται να έχουν εισόδημα

Εκπαιδευτικό επίπεδο γονέων

Διαγνωστικές κατηγορίες

Ενδιαφέροντα ευρήματα

- 1 στα 4 παιδιά: κάθε μέρα ή κάποιες μέρες ανά εβδομάδα εκτός σπιτιού (π.χ. σε πάρκα)
- Σχεδόν 1 στους 2 γονείς:
 - Θετικές επιδράσεις των περιοριστικών μέτρων (περισσότερος χρόνος με οικογένεια, περισσότερος χρόνος με την οικογένεια, περισσότερος χρόνος για παιχνίδι/ ξεκούραση, λιγότερη πίεση από το σχολείο (48%))
 - Μέτρια ή σοβαρά οικονομικά προβλήματα σχετιζόμενα με την πανδημία
- 17.5%: τουλάχιστον μέτρια ανησυχία του παιδιού σχετικά με την οικονομική σταθερότητα της οικογένειας

Δείκτες συμπτωμάτων - συμπεριφορών

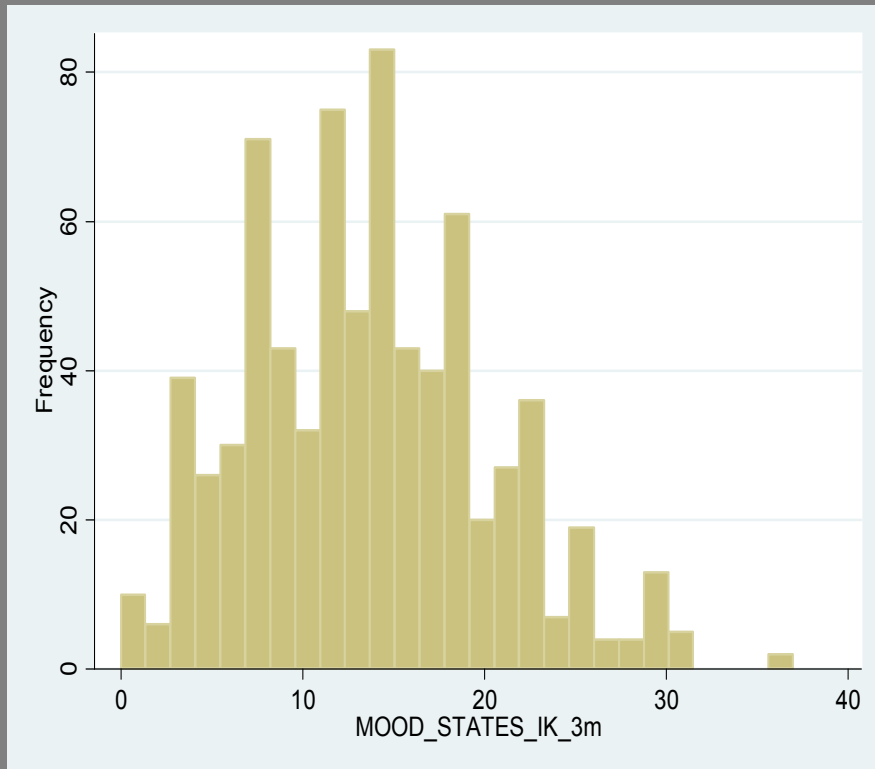
- Καμία αλλαγή στο μέσο σκορ του δείκτη συμπτωμάτων κατά τις τελευταίες 2 εβδομάδες σε σχέση με 3 μήνες πριν την πανδημία: και για τα δύο φύλα και για όλες τις ηλικιακές ομάδες
- Στατιστικά σημαντική αύξηση στο μέσο σκορ του δείκτη καθημερινών συμπεριφορών (π.χ. ελαττωμένος ύπνος ή χρόνος εκτός σπιτιού) κατά τις τελευταίες 2 εβδομάδες [Σκορ(2)=18.26] σε σχέση με 3 μήνες πριν [Σκορ(1)=15.56], σε όλο το δείγμα πλην της υπο-ομάδας της νοητικής υστέρησης

Διαφορές μεταξύ των συμπτωμάτων

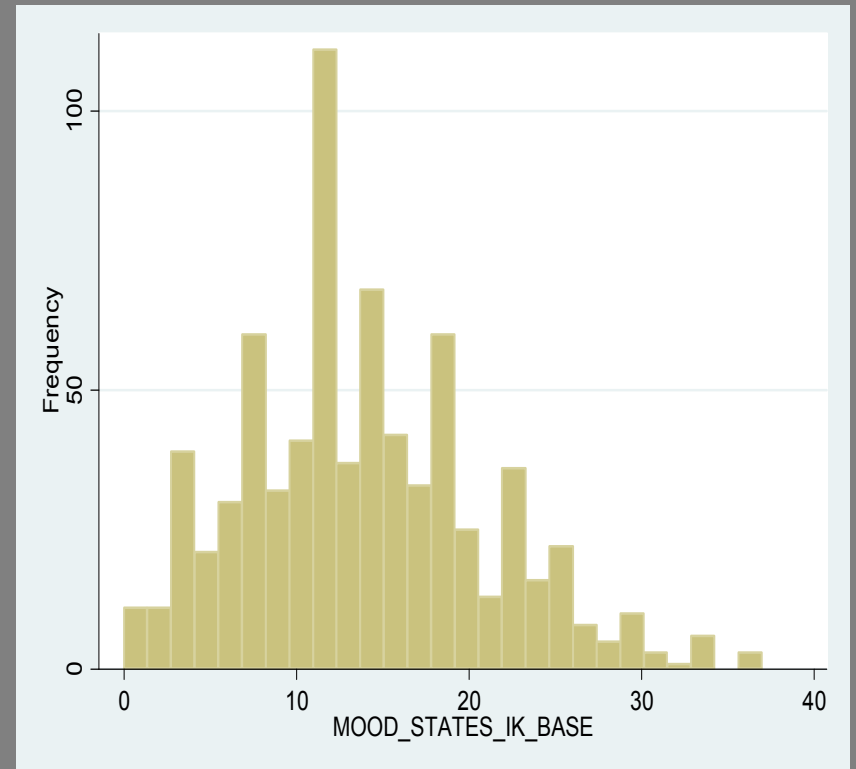
- ↑ ποσοστού παιδιών με:
θλίψη, ελαττωμένη ευχαρίστηση από συνήθειες δραστηριότητες
- ↓ ποσοστού παιδιών με:
μέτριο έως σοβαρό άγχος, κόπωση, αρνητικές σκέψεις, υπερκινητικότητα

Σκορ δείκτη «συμπτωμάτων»

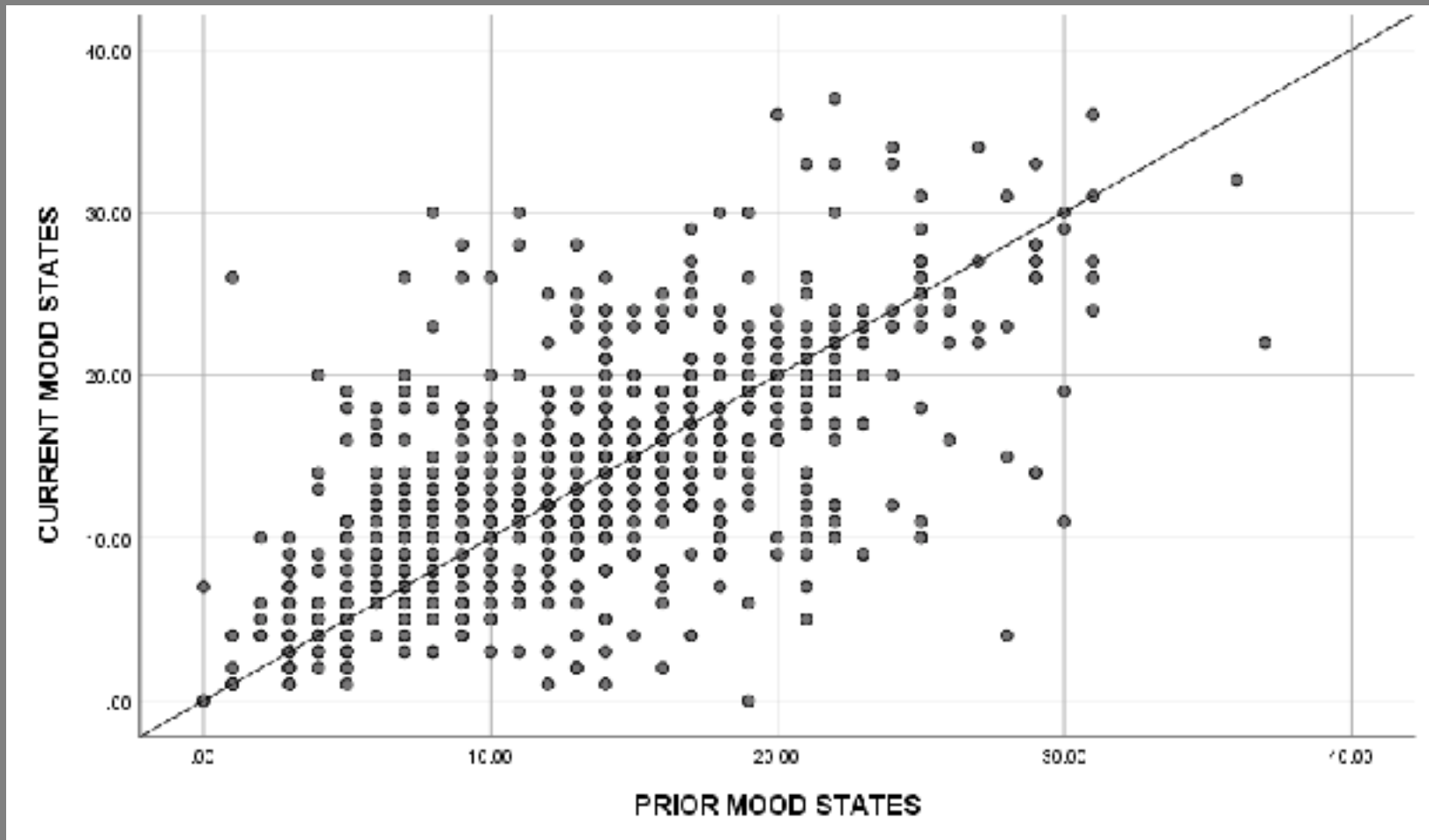
3 μήνες πριν την πανδημία

Τελευταίες 2 εβδομάδες

Σκορ πριν & μετά

Συμπέρασμα

- Αντίθετα προς την αρχική μας υπόθεση:
- ❖ Δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική επίδραση της πανδημίας και των σχετιζόμενων με αυτή περιοριστικών μέτρων στα αναφερόμενα από τους γονείς συμπτώματα των παιδιών & των εφήβων με προϋπάρχουσες ψυχιατρικές και αναπτυξιακές δ/χές.

To be continued...

- Διαχρονικός χαρακτήρας της μελέτης HOPE
- Ήδη δεδομένα και από το 2^ο lockdown
- Θα ακολουθήσουν και άλλες παρατηρήσεις/ μετρήσεις στις επόμενες φάσεις της πανδημίας..... ή και μετά από αυτή

Antonis, 6, Greece

Σας ευχαριστώ πολύ για την
προσοχή σας!

Βιβλιογραφία

- Amorim, R., Catarino, S., Miragaia, P., Ferreras, C., Viana, V., & Guardiano, M. (2020). The impact of COVID-19 on children with autism spectrum disorder. *Rev Neurolog* 71(8):285-291.
- Bobo E, Lin L, Acquaviva E, Caci H, Franc N, Gamon L, Picot MC, Pupier F, Speranza M, Falissard B, Purper-Ouakil D. (2020). How do children and adolescents with Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD) experience lockdown during the COVID-19 outbreak? *Encephale*, S85-S92.
- Bouter, D., Zarchev, M., de Neve-Enthoven, N., Ravensbergen, S., Kamperman, A., Hoogendijk, W., & Grootendorst, N. (2021). A longitudinal study of mental health in adolescents before and during the COVID-19 pandemic.
- Castagnoli R, Votto M, Licari A, Brambilla I, Bruno R, Perlini S, Rovida F, Baldanti F, Marseglia GL (2020) Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2 (SARS-CoV-2) Infection in Children and Adolescents: A Systematic Review. *JAMA Pediatrics*.
- Colizzi, M., Sironi, E., Antonini, F., Ciceri, M.L., Bovo, C., & Zocante, L. (2020). Psychosocial and behavioral impact of COVID-19 in autism spectrum disorder: an online parent survey. *Brain Sciences*, 10(6), 341.
- Cost, K. T, Crosbie, J., Anagnostou, E., Birken, C. S., Charach, A., Monga, S., Kelley E, Nicolson R., Maguire J.L., Burton, C., Schachar, R.J., Arnold P.D. & Korczak, D. J. (2021). Mostly worse, occasionally better: impact of COVID-19 pandemic on the mental health of Canadian children and adolescents. *European child & adolescent psychiatry*, 1-14.
- Fegert, J. M., Vitiello, B., Plener, P. L., & Clemens, V. (2020). Challenges and burden of the Coronavirus 2019 (COVID-19) pandemic for child and adolescent mental health: a narrative review to highlight clinical and research needs in the acute phase and the long return to normality. *Child and adolescent psychiatry and mental health*, 14, 1-11.
- Nikolaidis, A., Paksarian, D., Alexander, L., DeRosa, J., Dunn, J., Nielson, D. M., ... & Merikangas, K. R. (2020). The Coronavirus Health and Impact Survey (CRISIS) reveals reproducible correlates of pandemic-related mood states across the Atlantic. *medRxiv*.

- Lopez-Serrano, J., Díaz-Bóveda, R., González-Vallespí, L., Santamarina-Pérez, P., Bretones-Rodríguez, A., Calvo, R., & LeraMiguel, S. (2021). Psychological impact during COVID-19 lockdown in children and adolescents with previous mental health disorders. *Revista de Psiquiatría y Salud Mental (Engl Ed)*. S1888-9891(21)00035-5.
- Orgilés, M., Morales, A., Delvecchio, E., Mazzeschi, C., & Espada, J.P. (2020). Immediate psychological effects of the COVID-19 quarantine in youth from Italy and Spain. *Frontiers in psychology*, 11:579038.
- Penner, F., Ortiz, J. H., & Sharp, C. (2021). Change in youth mental health during the COVID-19 pandemic in a majority Hispanic/Latinx US sample. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 60(4), 513-523.
- Ravens-Sieberer, U., Kaman, A., Erhart, M., Devine, J., Schlack, R., & Otto, C. (2021). Impact of the COVID-19 pandemic on quality of life and mental health in children and adolescents in Germany. *European child & adolescent psychiatry*, 1-11. DOI:10.1007/s00787-021-01726-5.
- Stein, M. A., & Rostain, A. L. (2021). MANAGING ADOLESCENTS WITH ADHD: DEVELOPMENTAL ISSUES, EMERGING COMORBIDITY, AND THE IMPACT OF COVID-19. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 60(10), S69.
- Vasa, R. A., Singh, V., Holingue, C., Kalb, L. G., Jang, Y., & Keefer, A. (2021). Psychiatric problems during the COVID-19 pandemic in children with autism spectrum disorder. *Autism Research*, 14(10), 2113-2119.
- Xie X, Xue Q, Zhou Y, Zhu K, Liu Q, Zhang J, Song R (2020) Mental Health Status Among Children in Home Confinement During the Coronavirus Disease 2019 Outbreak in Hubei Province, China. *JAMA Pediatrics*.
- Zhang, J., Shuai, L., Yu, H., Wang, Z., Qiu, M., Lu, L., Cao X, Xia W., Wang, Y. & Chen, R. (2020). Acute stress, behavioural symptoms and mood states among school-age children with attention-deficit/hyperactive disorder during the COVID-19 outbreak. *Asian journal of psychiatry*, 51, 102077.